

УДК 821.161.2.09 (Куліш П.)
DOI 10.32461/2226-3209.1.2025.327870

Цитування:

Тимофєєва К. О. Переклад Біблії Пантелеймоном Кулішем як прояв національної ідентичності (на матеріалі епістолярних джерел). *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* : наук. журнал. 2025. № 1. С. 66–75.

Тимофєєва Катерина Олександрівна, доктор філософії, старший викладач кафедри інформаційної діяльності та зв'язків з громадськістю Київського національного університету культури і мистецтв
<https://orcid.org/0000-0002-6996-0566>
voix@ukr.net

Timofieieva K. (2025). Translation of the Bible by Panteleimon Kulish as a Manifestation of National Identity (Based on the Material of Epistolary Sources). *National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald: Science journal*, 1, 66–75 [in Ukrainian].

ПЕРЕКЛАД БІБЛІЇ ПАНТЕЛЕЙМОНОМ КУЛІШЕМ ЯК ПРОЯВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (НА МАТЕРІАЛІ ЕПІСТОЛЯРНИХ ДЖЕРЕЛ)

Мета роботи полягає в дослідженні багаторічного перекладу П. Кулішем Біблії українською мовою на матеріалі епістолярних джерел. **Методологія дослідження** базується на загальнонаукових методах аналізу та синтезу, де були залучені історичний, системний, типологічний та естетичний, а також методи архівної і джерелознавчої евристики, джерелознавчої критики джерел, їх текстувального аналізу та реконструкції інформації. **Новизна дослідження.** Уперше введено до наукового обігу дві кореспонденції до представника духовенства Захарія Кисилевича, у яких подано інформацію щодо перекладу Біблії П. Кулішем українською мовою. Це є доповненням до великого масиву вже опублікованих кореспонденцій, що сприяють примноженню епістолярного доробку письменника. **Висновки.** Кулішеві листи засвідчили титанічну інтелектуальну працездатність митця: чого варта тільки перекладацька діяльність – переклад творів європейських письменників, а головне – переклад Біблії українською мовою. Розглянуті епістоли П. Куліша до своїх адресатів зафіксували інформацію, яка дала змогу простежити багаторічну перекладацьку діяльність митця, зокрема виявити та проаналізувати особливості перекладу біблійного тексту українською мовою. Загалом представлені епістолярні документи дали змогу розкрити невідомі та маловідомі факти перекладацької діяльності; а також доповнили біографію письменника, що є цінним джерелом до його власного просопографічного портрета, зацентрувавши на націєтворчих поглядах П. Куліша.

Ключові слова: П. Куліш, Біблія, перекладознавство, кулішознавство, епістолярні джерела, епістолярна спадщина, архівні документи, інформаційний ресурс.

Timofieieva Kateryna, PhD, Senior Lecturer at the Department of Information Activities and Relations with the Public, Kyiv National University of Culture and Arts

Translation of the Bible by Panteleimon Kulish as a Manifestation of National Identity (Based on the Material of Epistolary Sources)

The purpose of the work is to study P. Kulish's long-term translation of the Bible into Ukrainian based on epistolary sources. **The research methodology** is based on general scientific methods of analysis and synthesis, which involved historical, systematic, typological and aesthetic methods, as well as methods of archival and source science heuristics, source science criticism of sources, their textual analysis and information reconstruction. **The scientific novelty** of the study. For the first time, two correspondences to the representative of the clergy Zakhary Kysilevych, which provide information about the translation of the Bible by P. Kulish into Ukrainian. This is an addition to the large array of already published correspondences, which in turn contribute to the multiplication of the writer's epistolary works. **Conclusions.** Kulish's letters proved the titanic intellectual capacity of the artist, which is worth only the translation activity – the translation of the works of European poets and writers, and most importantly – the translation of the Bible into the Ukrainian language. In general, the presented epistolary documents made it possible to reveal unknown and little-known facts of the translator's activity, and supplemented the writer's biography, which is a valuable source for his own prosopographic portrait, focusing on the addressee's nation-building views and ideas. The considered epistles of P. Kulish recorded information for his addressees, which made it possible to follow the artist's long-term translation activity, in particular, to identify and analyse the peculiarities of the translation of the biblical text into Ukrainian.

Keywords: P. Kulish, Bible, translation studies, Kulish studies, epistolary sources, epistolary heritage, archival documents, information resource.

Актуальність теми дослідження. Тема Біблії вічна, як і тема перекладу цієї сакральної книги, яка таїть у собі безліч питань як релігійних, так і текстознавчих. Але насамперед переклад Біблії українською мовою є свідченням того, що українська мова є самобутньою і житиме у віках, адже за свідченнями сучасних богословів-дослідників Біблії: «народ, що має Біблію рідною мовою, не може бути знищений; мова, якою перекладена Біблія – безсмертна» [7]. Питання перекладу Біблії українською мовою, а отже питання української мови завжди було актуальним після проголошення незалежності України, і особливо гостро постало з 2014 році (початку російсько-української війни). У 2022 р. після повномасштабного вторгнення РФ на території суверенної і незалежної держави України питання мови мало визначальний характер для існування нації та держави. Знаменним до теми перекладу Біблії виявився 2023 рік, в якому відзначали ювілей, приурочений до 120-ї річниці повного видання Біблії українською мовою у перекладі Пантелеймона Куліша, Івана Пулюя та Івана Нечуй-Левицького. Саме цей переклад Біблії тривалий час студіюється в наукових колах, використовуючи міждисциплінарний підхід. Вище окреслену проблему досліджує не одне покоління науковців, зокрема й кулішезнавців.

Сьогодні тема Біблії та її перекладу П. Кулішем набуває нового розуміння у повоєнний час нашої держави, оскільки ця священна книга є джерелом натхнення для українського народу, який вже третій рік поспіль потерпає від насилля і кровопролиття російських загарбників. Український народ має можливість читати Біблію українською мовою, збагачуючи духовно себе і свою культурну спадщину, завдячуючи невтомній праці інтелектуала та митця українського культурологічного поступу – Пантелеймона Куліша.

Аналіз досліджень і публікацій. Актуальність теми засвідчує низка наукового доробку щодо перекладу Біблії на українську мову П. Кулішем. Варто зауважити, що більшість статей даної тематики мають філологічне та історичне спрямування. Стосовно лінгвістичного аспекту та мовно-стильових особливостей, то його досліджували Т. Мороз [18; 19], В. Красюк та С. Щербина [10], О. Дзера [6], Л. Шевченко [32], О. Лаута та С. Загребельна [11], О. Тетеріна [28], Т. Голі-Оглу, А. Прокопець [4] та ін. Історичний контекст даної проблеми вивчали В. Сарбей

[24], О. Рокіцький, Н. Рокіцька [23], М. Тимошик [30–31], С. Кагамлик [9] та ін.

Зосередимося на перекладознавчих розвідках, зокрема В. Красюк та С. Щербина [10], стверджують, що «Ім'я Пантелеймона Куліша є серед видатних перекладачів з надбань світової літератури» [10, 93], «П. Куліш посилює український перекладацький процес» [10, 93]. Такої ж думки дотримуються О. Лаута та С. Загребельна: «П. Куліш одним із перших українських письменників побачив у перекладацтві широку можливість удосконалення української літературної мови» [11, 41], додаючи, що «Перекладацька діяльність – це лише один із виявів Кулішевого подвижництва, шлях до цілісного осмислення якого криється в пізнанні його філософії» [11, 41]. Як далі зазначають автори: Пантелеймон Куліш був одним з небагатьох, хто добре розумів незрілість потреби українських перекладів, неодноразово піднімав цю проблему у критичних працях, листах, передмовах [11, 41].

Суголосні погляди належать і Т. Голі-Оглу та А. Прокопець, які констатують, що «Перекладацька діяльність П. Куліша знаменувала остаточне становлення українського перекладу, а також новий етап української оригінальної літератури, що отримала статус європейської» [4, 105–106].

Як бачимо, переважна більшість науковців, які досліджують одну з граней творчості П. Куліша – перекладознавчу діяльність, одноголосно вказують на його талант як перекладача. Проте наразі відсутні комплексні дослідження перекладу біблійного тексту П. Кулішем із залученням архівних документів, зокрема епістолярної спадщини митця.

Мета статті – дослідити багаторічний процес, особливості та тонкощі перекладу П. Кулішем Біблії українською мовою на матеріалі епістолярних джерел.

Виклад основного матеріалу. На зламі XVIII–XIX ст. українська мова вже сформувалась як мова літератури й науки. Цьому сприяла творчість видатних поетів, прозаїків, драматургів, учених-гуманітаріїв Тараса Шевченка, Григорія Сковороди, Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка, Євгена Гребінки. Як стверджують автори «Короткої історії перекладів Біблії українською мовою» М. Жукалюк і Д. Степовик, є підстави припустити, що Шевченко планував сам або разом зі своїм приятелем Пантелеймоном Кулішем перекласти Біблію уже сформованою

на той час українською літературною мовою [7, 25]. Десятилітнє заслання Шевченка та його рання смерть перешкодили поетові здійснити той задум [7, 25]. Підтвердженням сказаного можуть слугувати залишені в художній спадщині автора «Кобзаря» вільні переспіви десятих творів Псалмів Давидових [7, 25].

Давню мрію українців про власний повний переклад і видання Біблії вдалося реалізувати Пантелеймону Кулішу. Інтерпретація Біблії українською мовою був важливою подією в історії вітчизняної культури, про що свідчать листи І. Шрага до дружини Куліша. В одному з них знаходимо: «... ми діждались таки цього важного факта в історії розвію української мови. Дуже важна ця річ... вона важніша над усіма працями і творами Пантелеймона Олександровича» [3, 76].

Справою свого життя П. Куліш вважав переклад Біблії, якому присвятив більше тридцяти років, здійснивши давню мрію українців про власний повний переклад і видання Біблії. Інтерпретація Біблії українською мовою була важливою подією в історії нашої культури, про що свідчать листи І. Шрага до дружини П. Куліша. В одному з них знаходимо: «... ми діждались таки цього важного факта в історії розвію української мови. Дуже важна ця річ... вона важніша над усіма працями і творами Пантелеймона Олександровича» [3, 76].

Задум перекласти Святе Письмо виник у П. Куліша в 60 роки XIX ст., під час перебування на державній службі в Варшаві. Хоча є ще інша версія – переклад Біблії мав бути спільною працею з Тарасом Шевченком [2, 5]. Перші переклади – Книгу Іова, Псалтир – Куліш публікує на сторінках літературного журналу «Правда». Перебуваючи у Венеції, П. Куліш працює безпосередньо з текстами Святого Письма. Розпочавши таку серйозну справу, П. Куліш не проконсультувався з Лондонським Біблійним Товариством, яке вже тоді координувало національні переклади Біблії. П. Куліш здійснив свою інтерпретацію не з давньогрецького оригінального тексту, а, в основному, із церковнослов'янської мови та інших неоригінальних текстів. Рукопис перекладу був переданий для апробації сербському вченому – біблеїсту й мовознавцю Францу Міклошичу, який написав негативну рецензію й порадив надалі здійснювати переклад винятково з мови оригіналу [7, 29].

П. Куліш приступає до вивчення грецької й давньоєврейської мов, у листі до І. Хильчевського від 29.11.1868 р. із Варшави зазначив: «Учусь по єврейски и перевел с лучших

переводов четвертую часть Библии, да почти всю псалтирь стихами (107 псалмов уже). Перевел я также Пѣснь пѣсней (Писню над писнями), равно как и многое другое, относящееся к Библии» [22, 91]. Будучи наполегливим у досягненні поставленої мети, він досить швидко опановує оригінальні мови Біблії й знову береться до роботи. Як зауважував сам перекладач у листі до О. Барвінського від 18.06.1869 р. з Відня: «Тепер у мене щодня в руках Библия, та екзегетика, та єврейська мова» [1, 155].

Для здійснення нового задуму П. Куліш переїжджає до Відня, який був на той час потужним центром науки та культури Європи. У тамтешніх бібліотеках і архівах можна було знайти необхідні дані в галузі біблеїстики, історії, археології, мовознавства, теорії перекладу. Тепер П. Куліш розпочинає переклад уже перших книг Біблії з давньоєврейської. У листі до О. Барвінського від 18.06.1869 р. П. Куліш по-філософськи розмірковував, або навіть трішки з гнівною інтонацією висловлював свою думку, можливо це було пов'язано з безвихідною ситуацією, чи вдалася в знаки втома від проробленої перекладацької клопіткої роботи стосовно Біблії та її друку: «Генеральний агент Лондонського біблійного товариства прибуде до Львова на початку латинського липця. Тоді зачнуця з ним транзакції. Та мусить багацько вплисти часу, поки експерти Товариства роздивляця в перекладі. А де вони? хто вони? Якою мірою мірятимуть? Коли се діло на лад не піде, то зачнемо самі печатати далі і далі, до кінця» [1, 156]. У 1869 р. була повністю підготовлена версія П'ятикнижжя Мойсея «Святе Письмо, або вся Біблія Старого і Нового Завіту русько-українською мовою переложена. Частина І. П'ять книг Мусієвих». Він вийшов друком у Львові коштом української місцевої газети «Правда» [7, 29]. Сьогодні в Чернігівському літературно-меморіальному музеї-заповіднику Михайла Коцюбинського (далі – ЧЛМК) зберігаються вище зазначені біблійні матеріали, які разом з кореспонденцією П. Куліша та О. Куліш були передані з Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського.

П. Куліш весь свій час присвячував перекладу Біблії, яка стала основним його завданням, письменник-перекладач вбачав у цьому процесі сенс свого життя. Підтвердженням цього можуть слугувати листи, зокрема до О. Барвінського: «Воно [Святе Письмо – Т. К.] забирає мій час увесь і не дає ні про що инше думати» [1, 160] та до

І. Славницького «... занят безостановочною роботою, которую должен, во что бы то ни стало, кончить до переселения на лоно авраамово» [25, арк. 5]. «Сия книга вечна» закарбується в історію української культури і матиме неоціненні скарб для майбутніх поколінь, зауваживши про це в одному з листів до О. Барвінського в 1873 р.: *«Тепер ся книга мало купуватиметься, а колись буде вона великого стояти. Тим я бажаю мати писану гваранцію, що моя власність буде моєю довіку і ніхто її не присвоїть»* [1, 168].

З 1869 р. до перекладу Біблії залучається 24-річний українець з Галичини І. Пулюй, який закінчив богословський факультет Віденського університету, де вивчав давньогрецьку, давньоєврейську й латинську мови. Він мав досвід перекладу релігійного тексту, оскільки відтворив українською мовою «Молитовник» [7, 29]. Не можна не відзначити далекоглядність П. Куліша, який після знайомства з І. Пулюєм одразу відвів для нього особливу роль у своєму проєкті на благо українського народу.

У листі до О. Барвінського від 27.03.1870 р. з подякою про надіслану читанку, яка сформувалася завдяки порадам П. Куліша, адресант зазначив: *«Спасибі, друже Александре, за «Читанку». Прочитавши Ваш любий лист, не с хотів я й зазирнути в читанку, надто ж, що немаю часу: днів через три скінчиться печатання Євангелії по Св. Матвєєві, а далі печататимуться інші євангелисти окремими книжечками, потім увесь Новий і увесь Старий Завіт, то праці вельми багато»* [1, 160]. Зазначена епістола дає змогу науково реконструювати наступну історичну подію, адже вона передувала такому процесу як: у Відні в 1871 р. вперше було надруковано Євангеліє від Матвія українською мовою. В умовах геноциду української мови в Російській імперії свої ранні переклади окремих біблійних книг П. Куліш видавав анонімно, не вказуючи свого імені як перекладача. Того ж 1871 р. у Львові був виданий українською мовою «Псалтир». Новообраний митрополит Греко-Католицької церкви Йосип Сембратович офіційно підтримав переклад Біблії українською мовою – П. Куліш і І. Пулюй ніби дістали нове дихання: наступні частини Нового Завіту друкували вже із зазначенням прізвищ перекладачів. П. Куліш був переконаний: народ, котрий має Біблію рідною мовою, не може бути знищений; мова, якою перекладено Біблію, – безсмертна.

За чотири роки (1869–1872), проведені у Відні, П. Куліш та І. Пулюй здійснили переклад

Нового Завіту з давньогрецької мови. У 1871 р. вийшла друком їх спільна праця – окремими книжечками чотири Євангелія: по св. Матфєєві, по св. Маркові, по св. Луці та по св. Іоанові (у віденський друкарні Соммера) [17, 224]. Одночасно з цим П. Куліш відтворив книги Старого Завіту. Після завершення перекладу П. Куліш вирішив повернутися на Чернігівщину, у свій хутір Мотронівку. Він привіз із собою дорогоцінний скарб – переклад Біблії, плануючи редагувати його в цьому тихому куточку, готуючи до видання під егідою Лондонського Біблійного Товариства. Проте сільське життя, велике господарство забирали весь вільний час. Літературне опрацювання перекладу з року в рік відкладалося, а разом з тим і видання рукопису Старого Завіту переходило в майбутнє. У листі до О. Барвінського від 11.12.1878 р. П. Куліш писав: *«... веду жизнь уединенную, среди своей библиотеки и роц... Читаю много, пишу мало»* [21, 230]. Так тривало до листопада 1885 р., коли полум'я пожежі охопило будинок і господарські будівлі хутора Мотронівки. Було знищено все майно Кулішів, а разом з ним – дорогоцінний, єдиний примірник рукопису перекладу Старого Завіту. Титанічна праця з перекладу чотирьох п'ятих загального обсягу біблійних текстів була зведена нанівець [7, 37]. За новими науковими дослідженнями існує інша версія [20]. П. Куліш спалив Біблію, оскільки вона не відповідала його власним критичним поглядам, але потім про це пошкодував, коли вдруге розпочав переклад над Старим Завітом. Про це свідчить особистий запис перекладача на першій сторінці Першої Книги Мойсеевої: *«Шкода, одначе, що я спалив давній переклад мій: може, там є таке слово, що й забулось»* [20].

Проте П. Куліша не полишало натхнення й бажання вдруге розпочати переклад Старого Завіту. Цій справі було присвячено 12 останніх років життя. Сам інтерпретатор в одному з листів до Ганни Барвінок зізнається про це: *«Я же обрекаю остаток моей жизни на труд тяжелый, не благодарный, но дорогой для моей души и обещающий плоды в будущем, до которого мне не дожить»* [21, 218]. Долаючи різні життєві труднощі і хвороби, *«...було дуже холодно, так що він Біблію переводив у рукавичці...»* [14, арк. 1], П. Куліш удруге переклав більшу частину Старого Заповіту. В одному з листів 1893 р. до М. Шаховського П. Куліш писав про себе й дружину: *«В настоящее время в нашей душе водворяет гармонию Библия, которую перевожу на оригинальнейший из всех славянских языков»*

[7, 279]. І все ж сім із тридцяти дев'яти книг Біблії залишилися не перекладеними. У телеграмі до Н. Кобринської, яка писана на поштовому аркуші, точну дату якої досить важко встановити, оскільки поштові штемпеля проставлені від 18.09. по 03.03. і 24.10.1895 р. П. Куліш чітко окреслив свої плани: *«Біблія весь мій час абсорбує. Не знаю, коли и спрможусь на иншу працю, хоч и вона мені рулить»* [16, арк 2].

Під час перекладу Біблії українською мовою, П. Куліш користувався французькими перекладами Рейса і Верна, німецькими – Кауча. Підтвердженням цього можуть слугувати архівні документи П. Куліша, зокрема телеграми, які письменник наприкінці свого життя дуже полюбляв використовувати, аби не марнувати час на написання розлогих листів з дотриманням усіх кореспондентських норм і кліше. Як згадує О. Куліш у листі до І. Шрага, що П. Куліш в останні роки свого життя, а особливо після пожежі, перекладаючи Біблію вдруге, для комунікації надавав перевагу телеграмам: коротко і змістовно, економлячи час на переклад Біблії. Зацитуємо рядки листа: *«Треба писати телеграми, як дружина моя робила, щоб почтових людей од праці не д'ривати»* [12, арк. 2].

Уперше подається копія телеграми П. Куліша від 20.06.1895 р. з х. Ганнина Пустинь до Захарія Кисилевича. В Інституті рукопису І Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) віднаходимо телеграми і листи П. Куліша до Захарія Кисилевича. Кулішевий адресат – представник духовенства, настоятель, священник приходу Кошарсько-Михайло, Ановський у підпорядкуванні якого знаходилися церкви Воскресенська в с. Кошарах і Троїцька в с. Михайло-Аннівців, м. Конотопа, Конотопського уїзду про що дізнаємося зі списку приходів Чернігівської єпархії за 1876 р. Головна тематика для спілкування вище зазначеної кореспондентської пари – переклад Біблії, і все, що дотичне до цього питання.

Зауважимо, що цитати листів і телеграм друкуються мовою оригіналу та без правописних змін. Письменник сповіщає своєму адресату про тонкощі перекладу над Біблією, зокрема роботи таких відомих європейських біблеїстів, як Рейс Едвард-Вільгельм та Кауч Еміль Фридрих слугували П. Кулішу за взірцем, він з них звиряв свій переклад. Перекладені П. Кулішем шість книг Біблії, автор іменує біблійною Гомеріадою, порівнюючи з великим масивом матеріалу.

Звертає на себе увагу привітання адресанта у телеграмі: *«Первому из обладающих ключем разума и отвергающему милосердия двери, первому из тех, которые невзирая на общность профессии нашей, отдалече мене душа и чуждахуся имене моего*»*. Посилання у вигляді * подається в телеграмі автором. Творча і артистична натура П. Куліша знайшла свій вияв і в такому невеликому за розмірами посланні, про це свідчить кінцівка телеграми, яка завершується латинським крилатим висловом: *«Я зробив все, що зміг, нехай ті, хто зможе, зроблять краще!»*. П. Куліш шукає в реципієнта підтримки і взаємоспівпраці, про це свідчить текст телеграми: *«Посылаю Вам печатное извлечение из Правительственного Вестника, с благодарностью за Ваши пастырские благоволение и благословение. Оно пришло ко мне в день восторжествования моего над некоторыми затруднениями в моей работе. Первые шесть книг Библии, переведенные мною при содействии благословенного Св. Синодным переводом содействию в церковной технике, и пр. – проштудированные наконец мною по столетнему труженику Рейссу (Reuss) и достойным продолжателям археологических и лингвистических исследований его, профессором теологии в Галле, Лейпциге, Бонне, Бреслау, Базеле, Берне, Цюрихе, Генне, под нравственной ответственностью Кауча (Kautzsch). Эти шесть книг, составляющих библиейскую Гомериаду (если позволительно так выразиться поэтических энтузиастов взоры и надежды времен позднейших, я надеюсь уразумеют, по мере сил моих, при переводе и изучении дальнейших частей Библии, и тогда только пуцу в печать, когда скажу сам себе искренно: quid prohi, feci. Панько Хуторський.*

**Цитируя книгу достойнейшего [нероз.] архипастыря Макария – относительно козачества, единогогласного с Костомаровым»* [26, арк. 1].

Маємо ще одну копію телеграми, яка є продовженням попередньої і датується 20.07.1895 р. з х. Ганнина Пустинь до Захарія Кисилевича. П. Куліш просить свого адресата надіслати йому саме ту Біблію, в якій вміщена віршована частина пророцтва. А в кінці тексту вкотре підтверджує свою любов «до старини», характеризуючи себе як «собиратель старинных редкостей». Зі змісту телеграми дізнаємося, що кореспонденти знайомі особисто: *«В короткие наши свидания Вы, доброуважаемый отец Захарий, возбудили столько жизненных вопросов, что я не спохватился попросить у Вас Библии, в*

которой означена стихотворная часть пророческих словес. Позвольте надеяться, что Вы пришлете мне ее на некоторое время. Возвращу не позже срока, какой благоугодно будет Вам назначить.

Поручаю нашу хуторскую обитель праведным Вашим молитвам.

Остаюсь Вашим сугубым почитателем.
Панько Хуторный.

Помнится, я не попросил Вас передать Качановскому Священнику, что если бы его патрону встретила надобность о чем либо меня уведомить или о чем спросить, то я не замедлю отвечать ему подобною телеграммой. Как собиратель старинных редкостей и в том числе рукописей и старопечатных книг, они для меня личность, они для меня мощност несравненная» [27, арк. 1].

Друкуємо вперше копію-лист П. Куліша від 17.01.1896 р. з х. Ганнина Пустинь до Захарія Киселевича. Як бачимо з попередніх листів, між цією кореспондентською парою вибудувалися стосунки, які починалися спілкуванням з коротеньких телеграм і розширилися до листів. Причому кожен наступний лист ставав розлогішим за попередній. Письменник-перекладач вдається до розлого опису тонкощів перекладу Біблії, Псалтиру, книги Гийобових. Автор листа зазначає, які частини вже звіршовано, які спротовано, ділиться думками стосовно того, коли і як буде друкувати перекладений біблійний матеріал. Зауважував П. Куліш про те, що його праця матиме назву «Староруський переклад Святого Письма Старого и Нового Заповиду». У листі П. Куліш пише про складність перекладу Біблії віршованої і що перед цим він «управлявся» на перекладах творів В. Шекспіра, Дж. Байрона, Ф. Шиллера: «Я ж наче на й те готовився, переклавши виршем В. Шекспировых драм, Чайльда Гарольда Байронового, Вильгельма Теля Шиллерова и таке инше». «Високоповажний Отче Захаріе! Проти Вашого благогожаданья мушу признатись як Тацит, що не навчився коротко писати. Та хоч би і Тацита переважив короткомовністю, дак не дала б мені часу на таку як Вы правдыво жадаете исторію сама Библія. Усе виршовано в ій звіршовано вже й у мене, и саме оцем заходжуюсь, мое вириуваньне печатати. Печататиму тільки сотню примирників [нерозб.] аби воно було на світи. Выдаватиму частынами. Первою частыною був бы Псалтыр, Быблистика доводит, що сю книгу скодексовано, з найдавніщих світів народних и

втелющено прославленому велико Давыдову – и таки, що нераховано з давнезных давен, и таки, що постали тоди, як Давыда не було вже на съвити, коли б не заходивсь я перекладты его вдруге. Тым виїде частына друга. Хоча ж и перевириував книгу Гийобову вдруге, та нехай жде ладу. За другою частыною виїде не третя, а четверта и так далі. У переднемү слови це все зъясю. А назва моеї праці буде така: Староруський переклад Святого Письма Старого и Нового Заповиду etc або й такими: вертящаяся ось во колеса. Слова Староруський Переклад ваговнищи в мене будуть над слова Съвятого Письма тим, що его по новоруськи перекладувано и так и сак, да нам не до смаку, а натто подаючи попереду стихотвір Библійний, хочу сим сказати молодішим нашим братам: захотіли ви в загребуци руки й сылу й волю, та й не зоорудуете так як мы с криницею воды живои текучои в жизнь віечную. Библійну прозу поперекадувано и на новоруськи гаразд, хоч и с такими помилками, як за них правив ведмидь. А звіриувати вириуваньне в Святому Письми – нехай лишень попробуют напьясти пупа! Мова их звана в нас лубьяным языком, не дала б сего доказать и самому Пушкину, не тощо. Я ж наче на й те готовився, переклавши виршем В. Шекспировых драм, Чайльда Гарольда Байронового, Вильгельма Теля Шиллерова и таке инше. От и виступаю з моею працею староруською проти. Кгошія Ера новоруського проти лубьяного языка. Прозові ж книги старого заповиду. Прозу бо виправлено буднями, а съпивоце слово урочистыми святами. Дарма, що его поперезабувано це в неписьменськи давна, бо й останок, захоплений письменством велико важить на ваги духа людського.

Оце ж я й забалакався з Вами, забувши натяк: *ars longa vita bresis*. Старий Заповид у мене мало не ввесь уже спротований заразом из вириуваным, а над новым довго ще мушу працювати, дарма що колись попечатав уві Львові. Так як Гийобову книгу перевириував тепер удруге, так доводицьця перепротовувати Святе Письмо Нового Заповиду, та й напечатать давно вже Псалтыр – мене задовольнюе не зовсім. Именем Господни благослови, Отче!

Р. С. Чи зараз вернути книжку без назви, чи не хай у мене ще про случай то побуде.

Щиро до Вас прихильный Панько Хуторный» [15, арк. 2].

У 1895 р. П. Куліш повідомив Британське Біблійне Товариство, що підготував новий переклад Старого й Нового Завітів. Після його

смерті рукопис придбав Чернігівський краєзнавчий музей. Згодом рукопис був викуплений видавцями для друку.

До шляхетної справи П. Куліша долучився відомий український письменник І. Нечуй-Левицький – богослов, вихованець Київської Духовної Академії [8, 85]. Не лишився осторонь й І. Пулюй. Вони відклали всі свої буденні справи, щоб завершити благородну працю П. Куліша, про що в листі до Ганни Барвінок І. Пулюй зізнається: «Редакційна робота йде помалу, хоч я увесь мій вільний час, вдень і вечорами, часто до пізньої ночі, віддаю на сю роботу. Треба читати рукопис, стрічка за стрічкою, і порівнювати з двома, трьома перекладами, а потім поправляти і наново перекладати» [8, 76]. За три роки (1898–1901) І. Нечуй-Левицький переклав Першу й Другу книги Хронік, книги Ездри, Неемії, Естери й Даниїла, а І. Пулюй – Псалтир [7, 47]. На той час (1897 р.) у Відні вже було видано однією книгою Новий Завіт українською мовою. Тепер належало додати до нього ще 39 книг Старого Завіту й видати повну Біблію. Керував друкуванням книги О. Слюсарчук, він же редагував і коректував окремі частини перекладу (О. Слюсарчук (1838–1912) – український католицький священник, галицький церковний і громадський діяч).

Незабаром настав «щасливий день народження» Кулішевої Біблії, як її одразу почали називати. За згодою Лондонського Біблійного Товариства та його підтримці 1903 р. в друкарні Адольфа Гольцгаузена у Відні була видана перша Біблія [7, 48]. На твердій обкладинці виکارбувався напис: «Святе Письмо Старого і Нового Завіту. Переклад П. О. Куліша, І. С. Нечуя-Левицького і І. Пулюя. Відень, 1903» [29, 123].

Є. Нахлік вважає, що це видання Біблії не повністю відповідає тим вимогам і завданням, які перед собою ставив П. Куліш. Перекладач намагався, насамперед, через Біблію передати «науку рідної мови», «словесність», а вже потім «релігію». Однак із втручанням І. Нечуя-Левицького, І. Пулюя та О. Слюсарчука Біблія втратила свій первісний задум. Враховуючи вимоги Біблійного Товариства, внесені зміни, вплинули на науково-художній переклад П. Куліша, перетворивши його на більш церковно-канонічний [29, 284]. Дослідниця Г. Степанець схиляється до тієї думки, що О. Слюсарчук, вичитуючи коректуру Біблії українською мовою (1903), сильно «підправив» у галицький бік мову П. Куліша та І. Нечуя-Левицького [17, 165]. Тобто, українські

науковці дотримуються такої точки зору, що колективна робота над перекладом Біблії української мови не може відповідати тим задачам і критеріям над якими працював П. Куліш. Але не дивлячись на всі обставини, завдяки П. Кулішу українська культура має власний переклад Біблії.

Однією з особливостей першого українського видання Біблії була її присвята найдорожчим у житті людям: *«Неньці моїй дорогесенькій, її душі невмирущій, сю працю, нею змалечку натхнену, благовійно підношу. Дружині моїй вірнесенькій, що неня мені по своєму образі пророкувала, сю працю, нею піддержану, захищену, підпоможену, низенько вклоняючись, підношу. Куліш Омелькович Панько»* [21, 280]. Адже в «п'ятистах виданнях Св[ятого] Письма більше як 200 мовами, ніколи ще не надруковано присвяту» [3, 297]. Виникла проблема стосовно цієї присвяти. По-перше, не вся Біблія повністю перекладена П. Кулішем: над Новим Завітом перекладач працював разом з І. Пулюєм (переклад робився з грецького тексту, а послання св. Петра, св. Іона, Юди й Апокаліпсис переклав сам і зробив редакцію всього Нового Завіту разом з І. Білозерським), четверту частину Старого Завіту переклав І. Левицький, псалми – І. Пулюй). По-друге, Біблійне товариство на релігійних книгах не подавало жодних сторонніх записів. Але було досягнуто згоди на друк присвяти із зазначеними змінами «приватно» – на окремому аркуші, який додавався до Біблії [17, 212].

П. Куліш взявся за цей переклад не тільки виключно з релігійних мотивів, але й зі своїх переконань, що світова культура є найвищим добром у світі й український народ мусить мати доступ до цієї загальнолюдської культури. Переклад Біблії П. Кулішем викликав неабиякий резонанс серед наукових кіл українського суспільства: від одних – звучали схвальні відгуки (Іван Огієнко), інші – піддавали нищівній критиці (І. Франко). До прикладу маємо критично-суб'єктивні висловлювання І. Франка в науковій студії «Поема про створення світу»: «Та мушу тут з жалем зазначити, що той Кулішів переклад Святого Письма зовсім не оправдує надій, які покладав на нього сам небіжчик Куліш та й широкий загаль українців» [31, 275]. Автор статті зазначає: «... Куліш не лише що не знав зовсім єврейської мови, на якій єсть давні і важні переклади тих книг, та не знав порядно ані німецької, ані французької мови, на яких є нові наукові переклади і праці про ці книги» [31, 275]. Сучасна дослідниця І. Девдюк

стверджує, що «перебуваючи на засланні в Тулі, Куліш активно вивчав іноземні мови: італійську, англійську, німецьку, іспанську. На той час він уже добре володів французькою. Про успіхи можна судити з того, що у грудні 1848 р. письменник читав твори В. Скотта в оригіналі. У листі до О. Бодяньського він писав: «Ідучи за кордон, я розумів чи не соте слово в книжці, а тепер читаю книжки вільно, зрідка звертаюсь до словника» [5, 11].

Стосовно закидів П. Кулішу щодо самого перекладу Біблії, зокрема й коментарів І. Франка, знаходимо у листі до О. Барвінського від 20.07.1869 р., де П. Куліш чітко пояснює свою перекладацьку позицію релігійної літератури: *«Молитовники, печатані нерозумною народною мовою, приводять простих, неписьменних людей до богозневаги. Подано мені списані з народних уст молитви без найменшої переміни. Годилось би їх напечатати в вашій газеті, яко наслідок недбалої про народній розум консервації»* [1, 157]. Наприкінці листа П. Куліш описав один випадок із життя, що яскраво засвідчив вище зазначену думку адресанта: *«Я сам не раз чув, як молилися простий, неписьменний народ: "очинаш, ожогоси, око на небі, око на землі" і т[ак] д[алі]. Бувши дитиною, я довго не знав, що «ижаяси» значить «иже еси», а думав, що се якесь святе слово і що й питати про його не треба, так я к показувати пучкою на місяця. Один інспектор округових шкіл розказував, що, будучи на інспекції, звелів якомсь випадком хлопцеві в одній школі прочитати «Отче наш», так він устав та і вчистив свого «очинашу» перед попом і ревизором! Сміх й горе»* [1, 158].

І П. Куліш, і І. Нечуй-Левицький, і тим паче галичанин І. Пулюй у своїй праці дотримувалися різних правописних норм. Редагувати ж рукопис випало саме І. Пулюю, який мимоволі привніс до тексту ще більше так званих галицинізмів. Робота над першим повним перекладом Біблії українською мовою тривала сорок років. Протягом часу мова, як і будь-який живий організм, змінюється. Тому, коли на початку ХХ століття, 1903 року, Кулішевий переклад у повному обсязі нарешті побачив світ, то з мовного погляду його текст був уже застарілим. На думку професора М. Тимошика, ці обставини завадили Кулішовому перекладу «стати на початку ХХ століття тим взірцем української літературної мови, якими вважалися перекладені національними мовами Біблійні тексти в англійців, французів, німців чи чехів» [29, 99]. Високо поцінував вихід у світ першої повної Біблії українською мовою І. Огієнко:

«Це був надзвичайно величний і важливий момент в історії української духовної культури, – за весь час життя українського народу в нього вперше з'явилася повна друкована Біблія живою українською мовою» [30, 22].

Та попри всі недоліки, переклад П. Куліша залишається «пам'яткою не тільки біблеїстики, але й пам'яткою української літератури, української мови, такої мови, якою вона була в ХІХ столітті» [30, 24].

Висновки. П. Кулішу не довелося побачити вихід Біблії українською мовою, але його наміри та його праця не пропали даремно: маємо три повних Біблії – П. Куліша, І. Огієнка та І. Хоменка. Вихід у світ першої повної Біблії українською мовою – неабияка історична подія в духовному житті України, справжній подвиг у царині духовного відродження української нації. Кулішеві судилося першим здійснити переклад Біблії українською мовою, а розпочав він це священнодійство в ті жорстокі часи, коли українська мова була під заборону (сумнозвісні Валуєвський та Емський циркуляри), а нині наша історична культурна спадщина вкотре потерпає від загарбницьких дій РФ. Долею йому судилося бути першим, а першопрохідцям завжди найважче торувати дорогу.

Висвітлений архівний матеріал, який зберігається у бібліотечних, архівних та наукових установах (Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України, Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського та Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М. Коцюбинського) має достатньо високий інформаційний потенціал та роз'яснює інформацію, яка допомагає прослідкувати багаторічну перекладацьку діяльність, зокрема переклад Біблії українською мовою П. Кулішем. Представлений письменницький епістолярний корпус дав змогу виявити і проаналізувати особливості перекладу біблійного тексту українською мовою, вказавши на беззаперечний внесок П. Куліша в розвиток українського слова, збагативши українську культуру перекладом біблійних текстів. Опубліковані епістолярні документи зафіксували інформацію біографічного характеру митця, що є цінним доповненням до його власного просопографічного портрета, зацентрувавши увагу на націтворчих поглядах та ідеях письменника, літературознавця, мовознавця, критика, перекладача, педагога, етнографа, видавця, філософа, художника – Пантелеймона Куліша.

Література

1. Барвінський О. Г. Спомини з мого життя: частини перша та друга. Упоряд. А. Шацька, О. Федорук ; Нью-Йорк ; Київ : Смолоскип, 2004. 526 с.
2. Боєчко В. Слово про перше видання української Біблії. Передмова. Новий Завіт; Псалми; Притчі Соломона; Симфонія. Василь Боєчко (ред.), Пантелеймон Олександрович Куліш (пер.). Львів, 1998. С. 5–9.
3. Ганна Барвінок. Збірник: до 170-річчя від дня народження. Київ: Рада, 2001. 556 с.
4. Голі-Оглу Т., Прокопєць А. Погляди Пантелеймона Куліша на сутність і механізм перекладацької діяльності. *Науковий вісник ХДУ Перекладознавство та міжкультурна комунікація*. № 3. 2018. С. 103–106.
5. Девдюк І. «Хочеться співати ще по-італійськи, по-грецьки, латиною...» (Пантелеймон Куліш – поліглот і перекладач). *Дивослово*. 1997. № 11. С. 11–14.
6. Дзера О. Історія українських перекладів Святого Письма. *Іноземна філологія*. №127 (2). 2014. С. 214–222.
7. Жукалюк М., Степовик Д. Коротка історія перекладів Біблії українською мовою. Київ : УБТ, 2003. 176 с.
8. Зеленська Л. Ганна Барвінок (життєпис на основі епістолярної спадщини). Чернівці, 2001. 136 с.
9. Кагамлик С. Пантелеймон Куліш і переклади біблійних текстів XVI–XIX ст. *Українознавство*. 2019. №21. С. 41–43.
10. Красюк В., Щербина С. Пантелеймон Куліш як перекладач. *Вісник післядипломної освіти. Педагогічні науки*. 2022. Т. 20. № 49. С. 393–105.
11. Лаута О., Загребельна С. Націєтворчий чинник перекладацької діяльності П. Куліша. *Пантелеймон Куліш – громадянин, науковець, перекладач (до 200-річчя від дня народження)*: зб. наук. праць Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 26–27 вересня 2019 р.). Київ : Мілленіум, 2019. С. 41–43.
12. Лист О. Куліш до І. Шрага. 03.01.1898. Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М. Коцюбинського (ЧЛМК). Інв. № А–2814. 3 арк.
13. Лист О. Куліш до І. Шрага. 10. 01.1898. ЧЛМК. Інв. № А–2813. 2 арк.
14. Лист О. М. Куліш до І. Пулюя (переписав О. Барвінський). 05.04.1897. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ВР ІЛ). Спр. 135/3013. Ф. 19. 3 арк.
15. Лист П. Куліша до З. Киселевича. Х. Ганнина Пустинь. 17.01.1896. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Од. зб. 29159. Ф. І. 2 арк.
16. Лист. П. Куліш до Н. Кобринської. 18.09.1895. ІР НБУВ. Од. зб. 29181. Ф. І. 2 арк.
17. Листи Ганни Барвінок до Іллі Шрага. Чернівці : Десна Поліграф, 2020. Т. 2. 544 с.
18. Мороз Т. Маловідомі сторінки історії перекладів українською мовою книг Святого Письма від середини XIX – до середини XX століть. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2006. С. 276–277.
19. Мороз Т. Перший повний переклад Біблії українською мовою: історія створення та видання. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу Києво-Могилянська академія]. Філологія. Мовознавство*. 2016. Вип. 266. С. 82–87.
20. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель. У 2 т. Т. 2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. Київ : Укр. письм., 2007. 461 с.
21. Нахлік Є. Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша : докум.-біогр. студія. Київ : Укр. письм., 2006. 351 с.
22. Письма П. А. Куліша (1855–1897). *Оттиск из журнала «Киевская старина»*. Киев, 1899. 130 с.
23. Рокіцький О., Рокіцька Н. Перший україномовний переклад Біблії: до 110 річниці. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Літературознавство*. 2013. Вип. 37. С. 234–248/
24. Сарбей В. Про авторів першого повного видання святого письма українською мовою. *Історія України*. 1998. С. 5–6.
25. Славницький І. Воспоминания о Кулише Пантелеймоне Олександровиче / ІР НБУВ. Од. зб. 28699. Ф. І. 6 арк.
26. Телеграма П. Куліша до З. Киселевича. 20.06.1895. Х. Ганнина Пустинь. Од. зб. 29154. 1 арк. Ф. І. ІР Вернадського
27. Телеграма П. Куліша до З. Киселевича. 20.07.1895 р. х. Ганнина Пустинь. Од. зб. 29155. 1 арк. Ф. І. ІР Вернадського
28. Тетеріна О. П. Куліш: національний літературний процес, художній переклад, міжкультурний контекст. *Літературознавчі студії* / Інститут філології. Київ, 2008. Вип. 21. Ч. 2. С. 212–218.
29. Тимошик М. Книги Святого Письма українською мовою: до історії перекладу й видання. *Український богослов*. Київ, 2003. С. 110–145.
30. Тимошик М. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське духовне відродження. *Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Життєписи великих українців*. Київ, 1999. С. 7–61.
31. Франко І. Зібрання творів у 50 томах. Т. 35. Київ: Наук. думка, 1981. 655 с.
32. Шевченко Л. Українські переклади Святого Письма на європейському тлі. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. №7. 2003. С. 77–81.

References

1. Barvinskyi, O. (2004). *Memoirs of My Life. Parts 1 and 2*. New York; Kyiv [in Ukrainian].
2. Boiechko, V. (1998). *Word about the First Edition of the Ukrainian Bible. Preface. New Testament; Psalms; Proverbs of Solomon; Symphony*. Lviv, 5–9 [in Ukrainian].
3. Hanna Barvinok (2001). *Collection: To the 170th Anniversary of Her Birth*. Kyiv [in Ukrainian].
4. Holi-Ohlu, T., & Prokopets, A. (2018). *Panteleimon Kulish's Views on the Essence and Mechanism of Translation Activity*. Scientific bulletin

of Kherson State University. Translation studies and intercultural communication, 3, 103–106 [in Ukrainian].

5. Devdiuk, I. (1997). "I Want to Sing in Italian, Greek, Latin..." (Panteleimon Kulish – Polyglot and Translator). *Dyvoslovo*, 11, 11–14 [in Ukrainian].

6. Dzera, O. (2014). History of Ukrainian Translations of the Holy Scriptures. *Foreign Philology*, 127 (2), 214–222 [in Ukrainian].

7. Zhukaliuk, M., & Stepanyuk, D. (2003). A Brief History of Translations of the Bible into the Ukrainian Language. Kyiv [in Ukrainian].

8. Zelenska, L. (2001). Hanna Barvinok: A Biography Based on Epistolary Heritage. Chernihiv [in Ukrainian].

9. Kahamlyk, S. (2019). Panteleimon Kulish and Translations of Biblical Texts of the XVI–XIX Centuries. *Ukrainian Studies*, 21, 41–43 [in Ukrainian].

10. Krasniuk, V. & Shcherbyna, S. (2022). Panteleimon Kulish as a Translator. *Herald of Postgraduate Education. Pedagogical Sciences*, 20 (49), 393–405 [in Ukrainian].

11. Lauta, O. & Zahrebelna, S. (2019). The Nation-Building Factor of the Translation Activity of P. Kulish. Panteleimon Kulish – Citizen, Scientist, Translator (To the 200th Anniversary of His Birth). Proceedings of the international scientific and practical conference. (Kyiv, 26–27 September 2019). Pp. 41–43 [in Ukrainian].

12. Letter from O. Kulish to I. Shrah. (January 03, 1898). (Inventory No. A–2814). Chernihiv Literary-Memorial Museum-Reserve of Mykhailo Kotsiubynskyi. Chernihiv [in Ukrainian].

13. Letter from O. Kulish to I. Shrah. (January 10, 1898). (Inventory No. A–2813). Chernihiv Literary-Memorial Museum-Reserve of Mykhailo Kotsiubynskyi. Chernihiv [in Ukrainian].

14. Letters from P. Kulish to I. Puliui. (April 05, 1897). (Fund 19, Storage unit 135/3013). Department of Manuscripts and Textology of the Taras Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].

15. Letters from P. Kulish to Z. Kyselevych. (January 17, 1896). (Fund I, Storage unit 29159). Institute of Manuscripts of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].

16. Letter from P. Kulish to N. Kobrynska. (September 18, 1895). (Fund I, Storage unit 29181). Institute of Manuscripts of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].

17. Anna Barvinok's Letters to Illia Shrah. (2020). Chernihiv [in Ukrainian].

18. Moroz, T. (2006). Little-Known Pages of the History of Translations of the Books of the Holy Scriptures into Ukrainian from the Middle of the 19th to the Middle of the 20th Centuries. *Scientific Bulletin of Chernivtsi University*, 276–277 [in Ukrainian].

19. Moroz, T. (2016). The First Complete Translation of the Bible into the Ukrainian Language:

The History of Creation and Publication. Scientific Works of the Petro Mohyla Black Sea State University of the Kyiv-Mohyla Academy Complex. Series: Philology. Linguistics, 266, 82–87 [in Ukrainian].

20. Nakhlik, Ye. (2007). Panteleimon Kulish: Personality, Writer, Thinker. In 2 Vols. Vol. 2. Worldview and Creativity of Panteleimon Kulish. Kyiv [in Ukrainian].

21. Nakhlik, Ye. (2006). Married Life and Extramarital Affairs of Panteleimon Kulish. Kyiv [in Ukrainian].

22. Letters by P. A. Kulish (1855–1897). (1899). Reprint from the magazine "Kyiv Antiquity". Kyiv [in Ukrainian].

23. Rokitskyi, O., & Rokitska, N. (2013). The First Ukrainian Translation of the Bible: To the 110th Anniversary. *Scientific Notes of Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University. Series: Literary studies*, 37, 234–248 [in Ukrainian].

24. Sarbei, V. (1998). On the Authors of the First Complete Edition of the Holy Scriptures in the Ukrainian Language. *History of Ukraine* [in Ukrainian].

25. Slavnitsky, I. (n.d.). Memories of Kulish Panteleimon Oleksandrovych. (Fund I, Storage unit 28699). Institute of Manuscripts of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].

26. Telegram from P. Kulish to Z. Kysylevych. (June 20, 1895). (Fund I, Storage unit 29154). Institute of Manuscripts of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].

27. Telegram from P. Kulish to Z. Kysylevych. (July 20, 1895). (Fund I, Storage unit 29155). Institute of Manuscripts of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].

28. Teterina, O. (2008). P. Kulish: National Literary Process, Artistic Translation, Intercultural Context. *Literary Studies*, 21 (2), 212–218 [in Ukrainian].

29. Tymoshyk, M. (2003). Books of the Holy Scriptures in the Ukrainian Language: To the History of Translation and Publication. *Ukrainian Theologian*. Kyiv, pp. 110–145 [in Ukrainian].

30. Tymoshyk, M. (1999). Metropolitan Hilarion (Ivan Ohienko) and the Ukrainian Spiritual Revival. *Metropolitan Hilarion (Ivan Ohienko). Biographies of Great Ukrainians*. Kyiv [in Ukrainian].

31. Franko, I. (1981). Collection of Works in 50 Volumes. Kyiv [in Ukrainian].

32. Shevchenko, L. (2003). Ukrainian Translations of the Holy Scriptures against a European Background. *Actual Problems of Ukrainian Linguistics: Theory and Practice*, 7, 77–81 [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 06.01.2025
Отримано після доопрацювання 07.02.2025
Прийнято до друку 14.02.2025*